

УДК 811.161

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2022-203-1>

ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСОБОВИХ ІМЕН У СКЛАДІ КАЛЕНДАРНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

FUNCTIONING OF PERSONAL NAMES IN CALENDAR PHRASEOLOGY

Арделян О.В.,

orcid.org/0000-0002-7166-0095

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри германських мов, зарубіжної літератури

та методик їхнього навчання

Центральноукраїнського державного університету

імені Володимира Винниченка

У статті проаналізовано процес трансформації особових імен у складі фразеологічних одиниць. У семантичному плані функціонально переорієнтований антропонім виражає цілісне уявлення про суб'єкт номінації, набуває узагальненого сенсу та експресивності, як наслідок, перестає функціонувати як позначення конкретної людини в складі календарного фразеологізму.

Метою дослідження є розгляд функціонування особових імен у складі календарних фразеологічних одиниць на матеріалі української, німецької та іспанської мов. Реалії, що позначаються календарними фразеологізмами із власноіменним компонентом, найтіснішим чином пов'язані з ментальністю народу, міфологією та історією країни, традиціями. Особові імена у складі календарних фразеологічних одиниць, які є невід'ємним компонентом смислової та структурної організації фразеологізмів, конденсують увесь складний комплекс культури й психології даного народу, неповторний спосіб його образного мислення.

На підставі розкриття лінгвокультурних ознак ономастичного складу одиниць розглянуто положення про те, що постійно відтворювані в мовленні висловлення, які ґрунтуються на стереотипах етносвідомості, є репрезентантами культури народу й характеризуються образністю та експресивністю.

Календарний фразеологізм з особовим іменем є культурно-мовним знаком, який являє собою єдність фрагменту культурного знання та мовної структури. Він є носієм культурної інформації, яка імпліцитно представлена в його семантиці та сконцентрована у його внутрішній формі. Формально особове ім'я залишається іменем певного святого, але у фразеологічному контексті воно стає одиницею хронометричного ряду, співвідноситься з часовими поняттями.

Ключові слова: календарний фразеологізм, власноіменний компонент, антропонім, етнокультурна спільнота, фразеологічна одиниця.

This article describes the definition of the concepts of «personal name», «calendar phraseological unit», «ethnic community». The article deals with the pressing problems which are typical for study of functioning personal names in calendar phraseological units. This is testified by increasing attention of Ukrainian and foreign theoreticians to this topic, as they contribute to the study of the basic methods of analysis of onomastic nomination and the mechanisms of antroponim recomprehension as phraseological units' component.

The main purpose of the paper is to investigate the essence of calendar phraseology and to state the role and function of the personal name components in the phraseological units. There have been ascertained the role of personal name components in phraseological significance' formation and explored their semantic peculiarities in phraseological units.

The system relations in the sphere of phraseological units with personal names have been studied. It has been discovered that the antroponim component of calendar phraseological unit doesn't preserve the semantic links with the corresponding proper name in the speech and language and due to that it doesn't motivate the meaning of the phraseologism. The semantic meaning of the antroponim in the general phraseological meaning depends on the degree of the phraseologism idiomacy. The national features of phraseologisms are always conditioned by the character of the onomastic component. The calendar phraseological units with personal names have international features.

Key words: personal name, antroponim, calendar phraseological unit, ethnic community.

Постановка проблеми. Фразеологізми, які досліджуються у статті, у предметному стосунку виявляють спорідненість зі сферою, яка становить інтерес для філологічних студій і одну з маніфестацій якої ці фрази і являють собою; цією сферою є те, що прийнято називати народним календарем. З одного боку, народний календар являє собою складову частину зафіксованої у фольклорі традиційної й навіть архаїчної етнічної картини світу, а отже, природно шукати в тих чи інших рисах календарних фразеологізмів відповідної тематики відображення такого архаїчного різновиду ментальності, якою є ментальність міфологічна. Ураховуючи, що природною стихією існування й функціонування проverbsіальних мікротекстів є, передовсім, усно-розмовне мовлення, тут до уваги слід узяти ще й ту обставину, що міфологічна ментальність у деяких своїх аспектах безпосередньо співвідноситься з особливостями мовленнєвого мислення, характерними саме для мови повсякденного усно-розмовного спілкування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ю.М. Лотман та Б.А. Успенський зазначають, що дуже істотною для міфологічної свідомості рисою є те, що природа власного імені виявляє глибинний зв'язок із міфом, котрий, своєю чергою, є, за їхніми словами, персональним (номінаційним) [3]. В.М. Топоров підкреслює, що імена в міфології позначають найістотнішу частину міфологічної системи, персонажів міфів, та вказує на властиве міфологічній свідомості розуміння імені як глибинної (внутрішньої) сутності або ж і як суттєвої риси, що може «надаватися» чи «вкладатися» [8]. Такий архаїчний реалізм, на думку вченого, передбачає тотожність імені та природи його носія, унаслідок чого ім'я стає осердям, душею й джерелом сил цього останнього. Це, своєю чергою, впливає на деякі риси формальної реалізації даних імен у відповідних текстах, конкретніше, на ізоморфізм формальних метаморфоз, які тут зазнає ім'я, і трансформації його носія, про які розповідається в тексті.

Функціонування особових імен у складі календарних фразеологізмів має свою специфіку, яка полягає у денотативній співвіднесеності компонента «власне ім'я». Імена, одержанні в спадщину від попередніх епох, залучаючись до числа церковних, зазнали переоцінки, переосмислення у зв'язку з діяльністю осіб, пов'язаних із церковною історією, які звалися ними, залишаючись матеріально тими ж древніми словами. Але, входячи в іншу культуру і роблячись її особливими мітками, у колишніх імен виникав зв'язок з іншим світосприйманням, іншою ідеологією, і вони несли в собі інші духовні цінності. У міру розповсюдження християнства ці імена входили до мов багатьох країн світу [6, с. 23]. Списки календарних імен – це дуже древній досвід штучного конструювання іменних систем із первісно різнорідних елементів. Тисячоліттями існуючи одне біля одного, ці імена зазнавали своєрідного вирівнювання, уподібнювання один одному, переосмислювання і багаточисельних суто мовних перебудовань під час запозичення з однієї мови в іншу [6, с. 23–24].

Поняття народного календаря є складним. Згідно з одним із його визначень, народний календар є «системою закріплених у народній свідомості постійних та рухомих дат, яка склалася в давнину і становить важливий орієнтир усього кола ритуальної поведінки в межах річного, сезонного, тижневого та добового циклів, а також основою приуроченості певних дат сільсько-господарських робіт» [1, с. 96]. Необхідною умовою для виникнення й існування народного календаря у його власне господарчому аспекті видається наявність тісних і важливих взаємовідносин між господарюванням, з одного боку, та, з іншого – явищами й подіями природного докільля, які мають саме календарний, тобто сезонний, характер і є здатними більш чи менш істотно впливати на наслідки цього господарювання.

Як відомо, більшість фразеологізмів з іменами святих містить інформацію про певний день річного циклу природи, а саме ім'я святого є індивідуальним позначенням дати. Формально особове ім'я залишається іменем певного святого, але у фразеологічному контексті воно стає одиницею хронометричного ряду, співвідноситься з часовими поняттями [4].

Зі свого боку, С.С. Єрмоленко [1, с. 97] зазначає, що серед подій та явищ, фіксованих у межах календарного циклу, доцільно розмежовувати:

1. Ті з них, які своїм джерелом мають саме природне довкілля, тож не підлягають регуляції з боку людини, яка може їх лише передбачати, прогнозувати, але не здатна втручатися в їх перебіг та результати: *Велика милість Божя, коли на Миколин день дощик полє; Сильна роса на Івана – на врожай огірків; Жіноче літо до Петрова дня. З Петрова дня красне літо, зелений покїс; На Іллю до обїду літо, після обїду – осїнь.*

2. Ті події календарного характеру, які здійснюються людиною або залежать від її діяльності чи втручання; ці останні, отже, можуть оцінюватися в позитивному чи негативному плані як доцільні, необхідні чи, навпаки, як непотрібні чи шкідливі. Окрім того, такі події можуть мати не лише господарський, а й соціально- чи навіть інтимно-побутовий характер.

Доцільні, необхідні події календарного характеру: *Як зірве на Івана Купала цвіт папоротника і сховає за капелюх, то буде щасливий у житті; На Леонтія і Фалалея саджай огірки; На Стефана поять коней через срібло; Наталії овсяниці – косять овес; У Федору літо кінчається, осїнь починається; На Катеринин день і на Андрія гадають.*

Непотрібні, шкідливі події календарного характеру: *З Тараса не сплять вдень: кумоха нападе; На Акуліну не робити, щоб гречка гарною була; На Марію Магдалину в полі не працюють – гроза вб'є.*

О.А. Мороз дійшла висновку, що календарні фразеологізми, у яких особове ім'я має темпоральне значення, вживаються на позначення:

а) прогнозування погоди: *На Кирила святого буває ще морозу много; Як на Юрія стала буря, буде мокре літо; Если на Дмитрія день без снігу, то ще не буде зими; Яка Ганна до ніченьки, така зима до весноньки; Якщо на Варвару гострі морози, то на зиму готуй вози, а якщо розтане, то кажи оглянути сани; Євдокія красна, то й зима красна;*

б) передбачення врожаю: *Коли на Єгор'їв день мороз, то під кустом овес; Як Хризант погідний, буде рік дорідний; Як іней на Пилипа, буде овес, як липа;*

в) хліборобського календаря сівби-врожаю: *Прийшов Вартоломей – жито на зиму сій; На Тадея святого – в селянина хлібця много; Рання сівба ярих – з Юрія, середня – з Миколи, пізня – з Івана;*

г) характер хліборобської праці у кожному з пір року: *Борис – за соху берись; Зле на Прокопа, коли змокне копа; Прийшли Євдокії – дядькові затії: плуга чинити, борону точити; На Прокопа приготуй плечі до снопа; На теплому Олексі діставай вулики;*

г) прогнозування добробуту людей: *Як не придбаєш до Луки, то не буде ані хліба, ані муки; До Петра молочка відерце, а по Петрові глек, та й то неповний; Після Юр'я восени буде каша і в дурня; Годуй мене до Івана, а я з тебе зроблю пана; На Прокопа жита копа;*

д) тривалості дня і ночі: *На Васильєв вечір день прибуває на курячий шаг; Варвара кусок ночі ввірвала;*

ж) народних спостережень над рослинним і тваринним світом: *На Симеона-Юди боїться кінь груди; Як воробець нап'ється на введення в бичачім слїду води, то ся напасе худоба до Іря трави; На святого Юра висхне баюра;*

з) народних звичаїв та традицій: *Як зірве на Івана Купала цвіт папоротника і сховає за капелюх, то буде щасливий у житті; На Андрія вложи руку у засов; До Дмитра дівка хитра, а по Дмитру хоч за старця, аби не остаться [4, с. 78].*

Постановка завдання. Метою дослідження є розгляд функціонування особових імен у складі календарних фразеологічних одиниць на матеріалі української, німецької та іспанської мов.

Виклад основного матеріалу. Календарні фразеологізми узагальнювали багатовікові спостереження людей різних лінгвосоціумів за явищами природи, пов'язуючи їх із днями тих чи інших святих, через що імена християнських святих часто набували унікальних асоціацій, які висвітлювали картину господарського життя певного народу. Наведемо приклади календарних фразеологізмів із традиційного німецького місяцеслова. Багато народних прикмет, засновані

на метеорологічних спостереженнях, точно співвідносяться з певним днем, який позначався в давні часи із церковним календарем. Так, у німецькому мовному соціумі існують такі народні прикмети і повір'я: *St. Jakob nimmt hinweg die Not, bringt erste Frucht und frisches Brot* (день святого Якова, який святкують 25 липня, означає початок збору врожаю); *Vor Nachtfrost bist du sicher nicht, bevor Sofie vorüber ist* (до дня святої Софії, 15 травня, ще можуть бути в ночі морози); *An Pauli Bekehr ist der Winter halb hin und halb her* (весна не за горами (про 25 січня – день святого Паулі); *Mariä Himmelfahrt Sonnenschein bringt meist auch einen guten Wein* (сонячна погода в день Успіня Богородиці, забезпечить гарний врожай винограду); *Bleiben die Störche über Barthelmä, so kommt ein Winter, der tut nicht weh* (якщо на Варфоломія (24 серпня) лелеки не відлетять в теплі краї, зима не буде холодною); *Magdalena weint um ihren Herrn, darum regnet es an ihrem Tage gern* (про частий дощ 22 червня, в день святої Магдалени); *Regnet es an Michaelis Tag, ein langer Winter kommen kann* (зима може бути затяжною, якщо на Міхаеля (29 вересня) дощить); *St. Klemens uns Winter bringt* (23 листопада, день святого Клементя, символізує початок зими). У подібному вживанні антропонім відключається і від святого, у пам'ять про якого він занесений до календаря, і від реальних носіїв цього імені і входить до зовсім іншого, хронометричного ряду, слугуючи яскравим індивідуальним позначенням певного календарного дня, що має і числове позначення, але воно не запам'ятовується так чітко без зв'язку із цим антропонімом.

В іспанських календарних фразеологізмах відбиваються особливості іспанської картини світу: *Por San Antonio de enero* (17 січня), *la mitad del pajar y la mitad del granero* (На святого Антонія січневого, сінник і комора на половину пусті); *El esposo de Maria (San Jose, 19 березня) hace la noche igual al dia* (Чоловік Марії робить ніч і день однаковими); *Si por San Jorge* (23 квітня) *hiela, no cogeras muchas peras* (Якщо на святого Георгія холодно, не збиреш багато груш); *El viento de San Matias* (14 травня) *dura cuarenta dias* (Вітер на святого Матфея триває сорок днів); *Dia de San Bernabe* (11 червня), *dijo el sol: Aqui estare* «У день святого Бернабе сказало сонце: «Буду тут»); *Por San Fermin* (7 липня) *el calor no tiene fin* (На святого Ферміна жара не спадає); *El buen nabo, por Santiago* (25 липня) *tiene cabo* (Добра ріпа на Сантьяго закінчується); *Por San Roque* (17 серпня) *la avellana se recoge* (на святого Роке збирають лісний горіх); *Por San Gil* (1 вересня) *atiza la vieja el candil, para velar que no para dormir* (На святого Хіля старуха роздуває світильник для того, щоб не спати); *Por San Francisco* (4 жовтня) *no hay fruto que no sea rico* (На святого Франциска немає несмачного плоду); *Por San Martin* (11 листопада), *déjà el cerdo de grunir* (На святого Мартина свиня перестає рохкати); *Si hiela por Santa Lucia* (13 грудня) *en mayo tendremos Buenos dias* (Якщо на святу Люсію підморожує, у травні буде гарна погода).

Темпоральне значення, яке закріплюється у фразеології за іменами святих, може абстрагуватися, таким чином, у такій ролі компонент «власне ім'я» позначає не так якусь конкретну дату, як певні часові відрізки, що і формує часове значення вказівного характеру, наприклад: *З Юрія хороводи, з Дмитра вечорниці; Що перед Юрієм виросте, то після Якова висохне; До Петра не є тепла, а по Петрі та й по теплі; El buen nabo, por Santiago tiene cabo; Por San Roque la avellana se recoge; На Олену сій льон; З Петрова дня пожня (покіс, косьба).*

Конкретизаторами семантики онімів можуть бути предикативні прикметники: *Євдокія красна, то й зима красна; Хризант погідний, буде рік догідний; Макрида мокра – і осінь мокра; суха – і осінь теж; Por San Antonio de enero, la mitad del pajar y la mitad del granero.*

У складі календарних фразеологізмів імена святих можуть персоніфіковано називати певні явища природи: *Гур, гур, їде святий Юр* (про грім і великий дощ); *Юрій мости мостить, а Микола гвоздём побиває* (про великий дощ і сильний мороз); *Варвара кусок ночі ввірвала* (ночі стають коротшими); *El esposo de Maria (San Jose) hace la noche igual al dia* (рівнодення).

Імена святих у складі календарних фразеологізмів можуть розвивати оцінні конотації на основі певних ознак, що приписуються святим Біблією чи специфічно національними тра-

диціями й народними віруваннями. Так, святі *Ілля, Миколай, Михайло, Юрій, Власій* здавна вважаються в українців покровителями різних сфер. У складі деяких фразеологізмів імена цих святих набувають конотативного значення «покровитель, захисник, помічник»: *Бодай вам святий Миколай худібку попасав; Святий Миколай пасе коні; Святий Миколай, вовки розганяй!; У Власія і борода у маслі* (Миколай і Власій – патрони худоби); *Що у вовка в зубах, то Юрій дав; Святий Юрій пасе корів, а Микола коней; Святий Юрій по полю ходить, хліб - жито родить* (Юрій – покровитель хліборобів, лісних і свійських тварин); *Ілля грози тримає та наводить; Ілля-пророк – громовій* (Ілля – володар грому і блискавки).

Серед святих, яких особливо шанували в народі, виділяється святий Микола. Ім'я цього святого набуває у пареміях конотативного значення «захисник, покровитель бідних, знедолених, нещасних»: *Микола – другий після Бога заступник; Попроси Миколу, а він скаже Спасу*. В іспанських фразеологізмах відображаються особливі риси іспанської картини світу, так, важливе місце серед святих займає Сантьяго (Святий Яків) – покровитель Іспанії. Довгий час день цього святого був визначним національним святом. Ім'я цього святого входить до військових наказів: *¡Cierra, España!, dar el Santiago*.

Святого Михайла, з яким пов'язується зимове свято, у народі здавна вважають охоронцем християн. На основі цієї ознаки компонент Михайло розвиває у складі фразеологізмів позитивно-оцінну конотацію «турботливий чоловік»: *Звідає ся Михалко, ци маєш теплі ногавки*. В іспанській мові ім'я святого Михайла пов'язано з позначенням бабиного літа: *veranillo de San Miguel*.

Ім'я святого Петра набуває в українських фразеологізмах негативних конотацій, які мотивуються біблійними легендами про цього святого: *Одхрестився (одказався) як Петро од Бога* (Петро – «зрадник»); *сміливий як святий Петро* («боягуз»). Серед іспанських фразеологізмів є багато, які пов'язані з ім'ям святого Петра, але вони мають позитивну конотацію: *bien se esta San Pedro en Roma* (добре святому Петру в Римі); *como San Pedro* (як святий Петро); *como San Pedro en Roma* (шановний як святий Петро в Римі).

Імена святих у складі фразеологізмів найчастіше набувають темпоральних значень, зрідка розвивають оцінні позитивні чи негативні значення. Подібні семантичні переосмислення мають метонімічний характер, коли ім'я святого вживається замість часової назви: *Далеко кулику до Петрова дня; Соловей співає до Петрова дня; A cada cerdo le llega su San Martin* (до кожної свині приходить святий Мартин), та метафоричний характер, тобто подібність за ознакою святого: *сміливий як святий Петро; como San Martin* (останню сорочку з себе зніме); *como el borrico de San Vicente* (дуже неуважний); *mas casto que Jose* (цнотливий); *mas flaco que el San Jeronimo de Mayo* (шкіра та кістки).

Висновки. Таким чином, народний календар – це не що інше, як одна з форм існування того, що називають моделлю світу, котра існує в колективній пам'яті (свідомості) етносоціуму як у своїй спосіб організована сума знань про природне та соціальне довкілля відповідної людської спільноти, про події, що у цьому довкіллі відбуваються, і про час, коли вони відбуваються, охоплюючи також і сукупність норм та правил, що регулюють поведінку етносу в межах зазначеного циклу. Сукупність згаданих подій різного характеру (власне природного, а також господарчого, громадського чи родинно-особистого), пов'язаних із чергуванням різних циклів (річного, сезонного, місячного, тижневого та добового) і, отже, періодично повторюваних, є зовнішнім боком народного календаря. Із семіотичного погляду ці події становлять корпус циклічно реалізованих культурних текстів, породжуваних календарною моделлю світу; іншим же наслідком діяльності цієї генеруючої моделі є породження нею смислів, приписуваних цим текстам. Зі сказаного вище випливає, що важливим компонентом народного календаря є його мовний складник.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Єрмоленко С.С. Знакова структура мовної одиниці в комунікативно-епістемічній перспективі : дис. ... д-ра філол. наук. Київ, 2007.
2. Левінтова Е.І. Іспансько-російський фразеологічний словник: 30000 фразеологічних одиниць, 1985.
3. Лотман Ю.М. Культура та вибух, 1992.
4. Мороз О.А. Фразеологічні одиниці з компонентом «власне ім'я» в сучасній українській мові: структурно-семантичний аспект : дис. ... канд. філол. наук. Д., 2002.
5. Німецько-український фразеологічний словник : у двох томах / уклад. В.І. Гаврись, О.П. Пророченко. Київ : Радянська школа, 1981.
6. Суперанская А.В. Ім'я загальне та власне, 1978.
7. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис. Київ : Либідь, 1993.
8. Топоров В.Н. Міф. Ритуал. Символ. Образ: Дослідження в галузі міфопоетичного, 1995.